

Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü-Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi*

Mustafa ARSLAN**

Özet- Günümüzde modern toplumlar hızlı değişim süreçleri geçirmektedir. Bu süreçlerden birisi de kutsala dönüştür. Modern toplumlarda din yanında büyüsel eğilimlere ilgede artış söz konusudur. Bu durum sekülerleşme teorisi açısından da bazı soru/nlar ortaya çıkarmıştır. Bu makalede modern, seküler toplumlarda, klasik sosyoloji ustalarının öngörülerinin tersine ortaya çıkan din ve büyüye ilgedeki artışın sosyolojik açıklaması ve bu durumun doğuracağı sonuçların analiz edilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kutsala dönüş, Geç modern dönem, Modernliğin krizi, Sekülerleşme teorisi, Yeni dinsel ve büyüsel formlar

Abstract -Sacred Quests in Secular Societies: Sociological Analysis of Relationship between Religion and Magic in Late Modern Era- Modern societies have been facing with rapid changing processes today. One of them is rise or return of the sacred. In modern societies religion and magic grow up. This condition shows up some problems in point of Secularization theory. In this article, sociological explanation of growing religious and magical attitudes in modern societies and its conclusions will analyze.

Key words: Rise of sacred, Late modern era, Crisis of modernity, Theory of secularization, New religious and Magical forms.

I. Problem

1. Geç Modern Çağ ve “Modernliği Aşan Durumlar”

İçinde yaşadığımız dünyada toplumsal açıdan en dikkate değer konu, hızlı bir değişim ve dönüşüm sürecinden geçmekte olduğumuzdur. Bu değişim sürecinin getirdiği noktada, Giddens’ın deyişiyle “toplumbiliminin açıklaması

* Bu makale, 9-11 Aralık 2009 tarihlerinde Türk Sosyal Bilimler Derneği’nce Ankara ODTÜ Kültür ve Kongre Merkezi’nde düzenlenen XI. Ulusal Sosyal Kongresi’nde sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

gereken ve bizi modernliğin de ötesine götüren bir dönemin başında olduğumuz” gerçeği ile karşı karşıyayız (Giddens, 1994: 10). *Modernliği aşan durumlarla karşı karşıya oluşumuz*, geç modern çağdaki kimi sorunların açıklanmasında sosyal bilimlere de zorlamaktadır. Bu nedenle olsa gerek sosyal bilimlere, bir yandan modernlik ötesi sonuçlar üreten mevcut süreci anlamaya çalışırken, diğer taraftan modern dönemde oluşan kendi kavram ve terminolojilerinin de meta-analizlerini yapma, “kendi üzerinde düşünmek” zorunda kalmaktadır. Bu durum, sosyal bilimlerde birçok isimlendirme sorununu da beraberinde getirmiştir. Postmodern (Lyotard), sanayi sonrası ve enformasyon çağı (Bell), geç kapitalist çağ (Jameson), geç dönem modernleşme (Habermas) gibi farklı adlandırmalar yeni bir dönem ya da “durum” a işaret etmektedir. Özellikle son yıllarda sosyal bilimlerde, “tarihin sonu, ideolojinin sonu, öznenin ölümü, evrenselciliğin ölümü” gibi terimsel nitelendirmelerle karşı karşıya kalmaktayız. Bütün bu adlandırmalar, karşı karşıya olunan toplumsal durumu adlandırma zorluğu yanında açıklamaların arkaplanındaki umutsuzluğa da işaret etmektedir.

Modernliği aşan ve zorlayan bir döneme girdiğimiz konusundaki görüşlere katılmakla birlikte, bu dönemin temel belirleyici parametrelerinin ne olacağı ve dolayısıyla da nasıl isimlendirileceği konusunda sosyal bilimciler arasında belli bir görüş birliğinin olmadığı bilinen bir husustur. Buradaki güçlük, dönemin oldukça kompleks sorunlarla karşı karşıya olmasından kaynaklanıyor olsa gerektir. Eski dönemden farklı ve oldukça hızlı değişim ve dönüşümlerin varlığı konumuzun çıkış noktasını oluşturmaktadır. Çünkü günümüz toplumlarında görülen hızlı değişim süreci, din alanında da kendisini göstermektedir. Modernliğin temel belirleyici niteliklerini kabaca “kapitalizm, sekülerizm, endüstriyalizm ve ulus devlet” olarak sıralayabiliriz. Günümüzde bu temel parametrelerdeki köklü değişimleri hepimiz görmekteyiz. Konumuz açısından özellikle kutsala dönüşle birlikte belirginleşen sekülerleşme teorisindeki sarsıntılar dikkat çekicidir ki buna çalışmanın sonunda değineceğiz. Weber modern toplumlardaki gelişim sürecini ve bu gelişimin ana trendi olan sekülerleşmeyi açıklarken “büyü bozumu” terimini kullanmıştır. Günümüzde ise dinsel ve büyüselsel eğilimlere ilgide artış gözlenmektedir. Sosyal bilimlerdeki son değerlendirmelerde, modernliğin getirdiği aşırı rasyonelleşmenin manevi doyum ihtiyacının arttığından ve bu ve benzeri nedenlerle dinsel bir canlanmadan ve “kutsala dönüş” olgusundan bahsedilmektedir.

2. Modern (!) İnanç Patlaması ve Dinsel Modernlikler

Ondokuzuncu yüzyıl düşünürleri modernliğin bütün dünyayı etkisi altına alacağı, sekülerleşmenin yaygınlaşarak dinin ya tamamen yok olma ya da

etkisini yitirerek belli bir alanda varlık göstereceği kanaatini taşımaktaydılar. Ancak gelinen noktada durumun hiç de öyle olmadığı görüldü. Dinlerin yok olması ya da etkilerinin azalması bir yana tersine kutsala dönüşte bir artışın varlığından kolaylıkla söz edilebilir. Nitekim sosyal bilim alanındaki çalışmalar modern toplumlarda kutsala ilgide artış olduğundan yaygın biçimde bahsetmektedir (bkz. Bell, 2006; Gode, 2000; Naisbit ve Abordene, 1990; Glock ve Bellah, 1976). Din sosyologları, dini ve ruhsal yönelimin görüldüğü özellikle altmışlı yıllardan sonraki dönemi “büyük uyanış”, “oryantal dini uyanış”, “yeni dinsel bilinçlilik”, “dinin yeniden kuruluşu” gibi nitelendirmelerle adlandırmaktadırlar. Bu değerlendirmelere göre, altmışlı yıllardan bu yana gelişmiş toplumlarda dinsel ve ruhsal temalar, doğulu dinler, geleneksel dini öğretiler, mistik inançlar, büyüsel eğilimler, yeni pagan dini akımlar tarzında çok boyutlu biçimde görünmeye başlamıştır. Görülen bu ilgi hem geleneksel, büyük dinlere yöneliş olarak, hem de (teolojik doktrinlere karşı deneyimi, geleneksellik ve arınmaya karşı yaratıcı yeniliği ve melezliği vurgulayan) ruhsallık tarzları olarak ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, *sadece İslam, Hıristiyanlık, Budizm gibi büyük dinlere değil aynı zamanda büyüsel eğilimlere, mistik ve ruhsal öğretilere, yeni dinsel tarzlara ilgide de bir artış söz konusudur.*

Din yanında büyüsel eğilimlere ilgide artışın varlığına referanslar yanında somut örnekler de vermek mümkündür. Dinsel ve büyüsel temaların sinema, TV ve edebiyat dünyasında da çokça yer almaya başladığı görülmektedir. Örneğin *Harry Potter* romanları bütün dünyada milyonlarca kişi tarafından okunmakta, aynı ilgiyle sinema prodüksiyonu milyonlarca kişi tarafından izlenmektedir. *Harry Potter*'da genç bir büyücünün başından geçenler fantastik bir kurguyla milyonların hayal dünyasına yansıtılan modern zamanların adeta “miti” haline gelmiştir. Yine “*The Lord of the Rings*” romanında olağandışı birçok olay fantastik bir kurgu içinde anlatılmakta, sinema prodüksiyonuyla milyonlara ulaşabilmektedir. “*Matrix*”de ise paranormal-mistik temaların dini ve felsefi içeriklerle iç içe işlendiğini görmekteyiz. Özellikle son yıllarda film ve TV endüstrisinde paranormal temalara sıkça yer verildiğini, çok ciddi ve pahalı yapımlarda belirleyici biçimde kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin, “*Signs, Alien, Ghost, The Sixth sense, Dragonfly*” gibi çok izleyici çeken filmlerde yabancı bir gezegenin istilası işlenmektedir. Bunların yanı sıra “*The Exorcism, The Exorcism of Emily Rose, Omen*” gibi “dini paranormal temaları” işleyen filmlerin sayısı gittikçe artmaktadır. Örneğin, yirmi yıl önceki “*Omen*” filminin genel istek üzerine 2006’da yeni versiyonu çekilmiştir. Türkiye’de de son zamanlarda “*Okul* (2004), *Büyü* (2004), *Dabbe*, (2005), *Araf* (2006), *Gen* (2006), *Küçük kıyamet*, (2006)” gibi paranormal içeriği olan filmler çevrilmeye başlanmıştır.

Konumuza diğerk bir örnek de TV dizileridir. “X Files” gibi yabancı dizilerin yanı sıra, ölkemizde (aralarında bazı farklılıklar olsa da) özellikle *Sırlar dünyası, Kalp gözü, Sır kapısı, Sırların efendisi, Sihirli annem, Tatlı cadı, Selena vb.* dizilerde dinsel ve büyüsel konuların işlendiğini, bu tarz dizilere çok önem verildiğini görmekteyiz. Bu dizilerin yaygınlığı, bunların çok izlenmesiyle doğru orantılı olmalıdır. Bu tarz diziler, medyada “sır dizileri” adı altında tartışılmaya da başlanmıştır. Bu dizilerin fazlaca yayınlanmasının çocukları ve gençleri olumsuz etkilediğine dair örneklerle ve bilimsel açıklamalara medyada rastlamaktayız (Bkz. Radikal, 06.03.2007; NTV MSNBC, 10.12.2006; 06.03.2007). Bunlara internette sayıları gittikçe artan pagan nitelikteki sanal cemaat örüntülerini de eklemek gerekir (Bkz. Arslan, 2006; 2008).

Popüler kültürle birlikte edebiyat, basın ve medyada paranormal temaları işleyen çokça ürünün baş göstermesi birçok septiği endişelendirmekte, yeni bir “parakültür”ün geliştiği şeklinde eleştiri ve kaygılar dile getirilmektedir (bkz. Goode: 2000: 173-5). Günümüzde bunlara Sayentoloji, Moonculuk, Satanizm, Teosofi gibi modern kültürlerin yaygınlaşmasını, internette astrolojiden, el falına, medyumluktan büyüye, telepatiden psişiğe paranormal temayı işleyen sayısız sitenin ve forum gruplarının varlığını da eklemek gereklidir. Bu inanışlar küreselleşmenin etkisi, kitle iletişim araçları ve internetin yaygınlaşması ile etkinliklerini daha da artırmaktadırlar.

3. Modernliğin İki Yüzü

Popüler kültürde ve medyadaki gelişmelerle birlikte paranormal, mistik ve büyüsel inanış ve uygulamalarda, ruhçu eğilimlerde, fal ve astroloji merakındaki artışlar, bu fenomenlerin modern toplumlarda yeniden “neden” canlandırıldığı sorusunun sorulmasına sebep olmuştur. Büyüsel ve mistik inanışların modern öncesi dönemdeki durumu konusunda çokça inceleme yapılmıştır. Ancak, bunların “modern toplumlardaki tezahürleri” konusunda yeterli çalışma ve değerlendirmenin olmadığını görmekteyiz. Şüphesiz bu durum, paranormal inanışların son kırk elli yıldaki görünürlükleri ile yakından alakalıdır.

Bu fenomenin din sosyologlarınca “büyü, bilim ve din” ilişkileri bağlamında incelendiğini görmekteyiz. Konu doğaüstünü ilgilendirdiği için bazen kavramların birbirlerinin yerine kullanıldıkları görülür. Büyü, bilim ve dinin bir kavramın diğerkinin sebebi olup ondan doğduğu, hatta hepsinin bir ve aynı şeyler olduğu şeklinde görüşler ileri süren sosyal bilimciler de bulunmaktadır (Bkz. Kösemihal, 1989). Ancak bizi burada ilgilendiren husus, benzer ya da karşıt yönleri olsa da bu üç olgunun bazen iç içe girdikleridir. Örneğin bilim, din ve büyüsel öğeler, parapsikolojik olgularda iç içe girmiş halde bulunmakta-

dır. Dini bir konu, ülkemizde “sır dizileri” altında, Batıda da “Exorcism” gibi ünlü yapıtlarda ya da UFOloji ve Sayentoloji kilisesi benzeri kültürel yapılarda büyüsel özellikte ele alınabilmektedir. Hatta son örnekte *din yanında bilim ve büyü iç içe bir durum arz etmektedir*. Çünkü bu kült gruplarında bilimsel bulgular büyüsel ya da gizemli hale sokulup kült şekline dönüştürülmektedir. Bilimin ulaştığı uzay ve evren konusundaki son bilgiler kültürel bir tapınma konusu haline getirilmekte, ya da tersine büyüsel ve mistik görüşlerine bilimsel verileri dayanak yapmaktadırlar. Hatta bu konu sosyal bilimlerde “sözde bilim/pseudoscience” kavramı, yani büyüsel ve mistik olguların sözde bilimsel verilerle ispat edilmesi çerçevesinde tartışılmaktadır (bkz Gode, 2000; Lucadou, 2000).

Görüldüğü gibi din yanında büyüsel eğilimlere de ilgide artış söz konusudur. Burada temel soru/n şudur: Modern, seküler toplumlarda, hem de klasik sosyolojinin babalarının öngörülerinin tersine, *din ve büyüye yönelik bu radikal dönüşümün nedenlerinin, i) sosyolojik açıklaması ve ii) bu durumun doğuracağı sonuçların analiz edilmesi* gerekir. Burada bu soru/nla birlikte üzerinde durulması ve cevaplanması gereken diğer bir nokta, bu durumun “modernliğin başarısını mı yoksa başarısızlığının mı göstergesi” olduğu konusudur.

Biz yazımızda bu sorunun sosyolojik açıklamasına iki tezle cevap verme ve doğurduğu sonuçları sekülerleşme tezi etrafında tartışmak amacındayız.

II. Tezler:

Modern toplumlarda görülen yeni dinsel ve büyüsel eğilim,

- i. Modernliğin geçirdiği krizlerin, anlam arayışlarının ürünüdür.
- ii. Modernliğin sonucu olan bireycilik ve dinsel çoğulculuğun bir sonucu olarak artış göstermektedir.
- iii. Modern dinselliklerin yaygınlaşmasının modernlik-din ilişkileri ve “sekülerleşme teorisi” açısından bazı köklü sonuçları söz konusudur.

III. Kutsala İlginin Modern Kökleri

1. Din ve Büyüye Eğilim ve Modernliğin Krizi

Günümüz modern toplumlarında görülen yeni dinselliklerin –ki bunların dinsel, mistik ve büyüsel nitelikleri hatta kimi örneklerde modern bilimsel retoriğe sahip olduklarına yukarıda değinilmişti- modernliğin içinde bulunduğu kriz ve anlam arayışları ile yakın ilişkili olduğu konusunu dile getiren oldukça çok sayıda sosyal bilimci bulunmaktadır. Kimi sosyal bilimcilerin (örneğin,

Greeley, 1970; Robbins ve Anthony, 1979; Stark ve Bainbridge, 1996; Bellah, 2002) rasyonelleşme ile anlam krizi arasında kurduğu ilişkiyi Weber yirminci yüzyılın başlarında kurmuştu. Weber, modern toplumların, aşırı rasyonelleşmesi ve dünyanın “büyü”den arındırılması sonucunda bir “anlam problemi” yaşadıkları görüşünde idi (Weber, 1966: 125).

Modernleşmenin getirdiği “hızlı değişim süreci”, toplumun teknolojik ağırlıklı mekanik işleyişi, aşırı rasyonelleşme ve bireyselleşme ile birlikte bir maneviyat boşluğu doğurmuş, bu boşluk toplumsal anlamda genişledikçe farklı ve yeni bir takım inanç hareketlerine zemin oluşturmuştur. Özellikle küreselleşme ile bu eğilimler daha da yaygınlaşmakta, farklı ruhsallıklar ve kabilecilikler türemektedir. Çünkü küreselleşme, kesinlikle geleneksel ve cemaatsel olanı teşvik etmektedir (Robertson, 2003: 354). Yeni büyüsel-dinsel yapılar kendilerini, günümüzde krizde olduğu dile getirilen Batı rasyonalizmine karşı “muhalif” olarak konumlandırmaktadırlar. Özellikle aşırı rasyonel bir dünyada yetişen ve hayatın anlamını seküler bir tarzda yorumlama yetisine sahip bireyler, çeşitli şekillerde gelişen kurtuluş, şifa, huzur ve mutluluk teklifleri ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Weberci yaklaşımları ile tanınan Berger’e göre (Berger, 1993: 184), “sekülerleşme sürecindeki aşırı rasyonelleşme ile sosyo-dini süreçler açısından modern insan için yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Sadece devlet ve ekonomi gibi büyük kurumlar için değil, günlük hayatın gelişi güzel alışkanlıkları için dahi bir anlamsızlık sorunu baş göstermiştir.”

Gelinen noktada modernliğin tatminkâr “teodiseler” ortaya çıkaramadığı görülmektedir. “Modernliğin hoşnutsuzlukları” olarak isimlendirdiği bu duruma Berger, aşırı “rasyonelleşmeyi”; modern teknolojinin sadece maddi varlığa dönük ve duygusallıktan uzak olan, bu sebeple de bireyin kendisi ve başkaları ile olan ilişkilerinin büyük bir kısmını anlamsızlaştıran “mekanikleşmeyi”; bireyin sosyal hayatını etkileyen ve bu sebeple daha geniş işlevlere sahip olan kurumsal bürokratikleşmeyi ve bireyi sürekli değişen bir varlık durumuna getiren, birbirleriyle çelişen sosyal muhtevalar içerisinde yüzdüren “toplumsal yaşam dünyalarının çoğulculuğu” gibi durumları eklemektedir (Berger, 1993: 204-7).

Aşırı rasyonel modern toplumun ihtiyaçlarına cevap verilememesi sebebiyle oluşan boşluğu yeni inançların doldurması kaçınılmaz olmaktadır. Nitekim mistik, büyüsel ve dinsel eğilimleri içinde barındıran Yeni Çağ akımının, modern toplumunun ileri teknolojiye sahip kültürünün, maddi bir rahatlık sağlasa da manevi huzuru sağlamadığı iddiasını ileri sürdüğü ve sık sık “anlam krizi”ne atıfta buldukları dikkat çekicidir. Onlara göre, ruhsal konular önümüzdeki günlerde insanlık tarihinin en önemli gerçekliği olarak ön plana çıkacaktır.

caktır. Ayrıca Yeni çağcılar, anlam krizinin kitle bilincinde bir “paradigma kayması” için ivme teşkil edeceğine vurgu yapmaktadırlar (Amant, 2003: 12).

Glock ve Bellah, özellikle altmışlı yıllardan sonra görülen mistik ve ruhsal nitelikli “yeni dinsel bilinçlilik” durumunun bir “anlam krizi”ni yansıttığına ve sürekliliğe sahip “yeni formlar ve anlam yapıları” oluşturduğuna vurgu yapmakta; yetmişlerde yaygınlaşmaya başlayan terapik ve dinsel hareketlerin, altmışlı yıllardaki faydacı bireyciliğe ve araçsal değerlere karşı protesto hareketlerinden sonra, onların “halef hareketleri” olarak ortaya çıktığı görüşünü ileri sürmektedirler (Glock ve Bellah, 1976). Buradan hareketle kimi sosyologlar, bu iklimde doğan yeni dinsel eğilimlerin, “modernlikten uzaklaştırıcı bir faktör”ü, yani “varlık üzerine güvenilir anlamları kurumsal olarak yeniden yükleyerek” dünyanın toplumsal anlamda yeniden inşası gayretini ifade ettiklerini ileri sürmektedirler (Hunter, 1981: 3-7).

Buna göre bu yeni dinsel pratiklerin gelişimi, daha geniş felsefi ve tarihsel paradigma değişiminin travmatik bir parçası olarak görülebilir. Alternatif tıp, çevrecilik, paranormal fenomenler, kendi kendine terapi, gelecek konusunda tahminler, alternatif din, gizemci ve büyüsel eğilimler, doğu mistizmi gibi geniş ilgi alanlarına sahip yeni ruhsal ve dinsel eğilimler, geniş çaplı bir ilgi alanına sahip görünmektedirler. Farklı kategorilerdeki bu düşünceler, pratikler ve felsefeler çeşitli yönlerden modernliği güçlü biçimde eleştiri yağmuruna tutmaktadırlar. Örneğin, alternatif tıp hareketi, modern tıbbi toptan eleştirip farklı bir tıp anlayışı ileri sürmektedir. Çevrecilik, teknoloji ve kapitalizmin geldiği son noktanın dünyayı yaşanmaz hale getirdiği, dünyanın kirlilik, sera etkisi doğal ve nükleer atıklarla risk unsurlarının inanılmaz derecede arttığı, nükleer silahların dünyayı onlarca kez yok edecek bir güce ulaştığı şeklindeki savlarla modern kapitalist mantığı eleştirmektedir. Yeni ruhsal ve dinsel eğilimler, Batılı rasyonaliteyi, pozitivist bilimi, modern tıbbın insan bedeninde yaptığı zararlı etkileri, geleneksel dinsel öğretileri, kapitalizmin ve teknolojinin getirdiği yıkıcı etkileri eleştirmekte ve bireyin bunlardan özgürleşmesini savunmaktadırlar.

Sonuç olarak, bilim ve teknolojinin getirdiği aşırı rasyonelleşme anlam kaybına neden olmakta, bu belirsizliğin doğal sonucu olarak “büyüsünü yitiren” toplumlar adeta “modern” bir inanç patlaması yaşamaktadır.

2. Modernliğin “Bireycilik ve Dinsel Çoğulculuk” Gibi Özelliklerinin Sonucunda Görülmeye Başlayan Yeni Dinsel ve Büyüsel Formlar

Modern toplumlarda dinsel ve büyüsel eğilimlere giderek artan ilginin nedenlerine modernliğin kendi hikayesi içerisinde de bakabiliriz. Başka bir

deyişle sekülerleşme teorisinin öngörülerinin tersine günümüzde modern toplumlarda yaşanan dinsel- büyüsel inanç patlamasının nedenlerine “içeriden” bakarak açıklık getirmek mümkündür.

Ancak burada ilk bakışta bir paradoksun varlığı hemen kendisini göstermektedir. O da sosyal bilimlerde oldukça yer eden “modernlik ve din arasındaki uyumsuzluk” ilişkisinin kabulüdür. Gerçekten de modernlik din ilişkisi konusunda ileri sürülen kuramsal yaklaşımlara bakıldığında “rasyonelleşme, bireysellik ve din-modernite uyumsuzluğu” gibi temel parametrelerin varlığı çok belirgindir ve hem Fonksiyonalist hem de Marksist yaklaşım tarafından bu çatışmacı ya da uyumsuzcu paradigma sürekli kullanılmıştır. Modernliğin ilk çıkış noktasına bakıldığında sekülerleşme, rasyonelleşme gibi olguları görürüz. Weber’in dünyanın “büyüden arındırılması” sözüyle anlatmak istediği de bu idi. Bu süreç büyük dinsel sistemlerin de gerilemesine ve dar bir alana çekilmesine neden olmuştur. Ancak belirttiğimiz gibi gelinen noktada geç ya da post/modern dönemde gerileyeceği düşünülen dinsel ve hatta büyüsel eğilimlerin “yeniden zuhuru” söz konusudur. Dolayısıyla, *modernlik bir taraftan büyük dini sistemleri –özellikle modern batı için Katoliklik ve Protestanlık- eritirken, diğer taraftan mistik ve büyüsel nitelikteki “yeni dinsel formların” zuhuru söz konusu olmaktadır.*

Gelinen bu süreçte artık sosyal bilimlerin din ve modernlik ilişkisini çözümlenmede kullandığı klasik “uyumsuzcu yaklaşımı” sürdürmek pek mümkün olmamaktadır. Kanaatimize göre, *dinsel modernliğin geleneksel büyük dinsel sistemleri eriten ve yeni formlar üreten, yeni kutsallık tarzları keşfeden yönü, modernliğin kendi içsel dinamiklerinin bir sonucudur.* Bu paradoksal durumu açıklamak için iki “sosyolojik bağlam” a dayanmak istiyoruz:

i) “Bireyselleşme”

ii) Bireyselleşmenin ve geleneksel dinlerin kurumsal niteliğinin zayıflamasının doğurduğu “dinsel çoğulculuk”.

Bu iki nokta ve önceki bölümde değinilen modernliğin içinde bulunduğu kriz durumu günümüz modern toplumlarındaki kutsala dönüş eğilimlerinin ve yeni kutsallık tarzları keşfetmelerinin sosyolojik arka planını bizlere çok iyi vermektedir.

Modern toplumda din konusunu irdeleyen din sosyologlarının genelinde ortak olan nokta *“bireyselleşme, öznelleşme ve bunun sonucu olarak modern dini yaşamda görülmeye başlayan dini çoğulculuğa vurgu”* olarak kendisini göstermektedir. Modernlikle ilgili tanımlamalarda en önde gelen kavram “birey olmak”tır. Bu durum şüphesiz dini hayat açısından da böyledir. Başta Weber

olmak üzere, Berger, Luckman, Wilson, Bellah gibi modern dönem din sosyologlarının çözümlemelerinin merkezinde “bireyselleşme” vurgusu ve bunun dini hayatta doğurduğu sonuçlar yer almaktadır. Genel olarak analizlerindeki bireyselleşme ve öznelleşme vurgusu, geleneksel dinsel kurumlara mesafeli olmayı ve bireyi daha önemseyen bir dinsel biçimi ifade etmektedir. Ancak, çokça yanlış algılandığı gibi modern dini hayattaki bireysellik konusu sırf bireysel bir dini hayata vurgu yapmamaktadır. Gerçi ilk anlaşılması gereken anlam budur ve bu kavrayış yanlış da değildir ancak eksiktir. Çünkü “modern toplumdaki bireysel dindarlığın toplumsal hayatta karşılığı bulunmaktadır.”

Kimi seküler çevrelerde algılandığı gibi modern toplumda din, sırf birey ve onun vicdanı arasında gidip gelen bir niteliğe sahip değildir. “Bireysel” nitelikteki bu dindarlık formu, sadece bireyde kalmamakta, diğer bireylerle bir dini kolektivite ortaya çıkarmakta ve farklı dinsel grupların oluşumuna da neden olabilmektedir. Örneğin çok yaygın bir hareket olan Yeniçağ hareketinin ilk ilkesi “bireysel sorumluluk”tur (Naisbitt ve Abordene, 1990: 269). Bireyselleşmeye ve bireysel deneyime olabildiğince önem veren bu hareket, aynı zamanda buna önem verenlerin oluşturduğu bir “topluluğu” da kurmuş olmaktadır. Burada adeta madalyonun iki ters yüzü gibi bir durumla karşılaşmaktayız. Bir tarafta bireysel nitelikte yani geleneksel kurumlarınkine oranla bireyi merkeze alan, yani temel dini metinlere ya da kurumsal dine mesafeli olan ancak kendisi gibi olanlarla da bir şekilde birliktelik oluşturan bir durumla yüz yüzeyiz. Bunlara örnek olarak büyüsel, mistik ve ruhçu nitelikteki grupları, meditasyon ağırlıklı teşkilatlanmaları, din sosyologlarının yeni dini hareket tanımı içinde ele aldıkları dini teşkilatlanmaları verebiliriz.

Günümüzdeki kutsala dönüş olgusunun en güzel açıklamasını aslında Weber’de buluyoruz dersek abartı yapmış olmayız. Hatta (Berger, Luckman, Bellah, Wilson gibi) geç dönem din sosyologlarının konu ile ilgili yorumları da aslında Weber’in açtığı yolu takip eder gözükmektedir. Weber, Hıristiyanlık, bilim, teknoloji ve kapitalizmin mevcut güçlerinin yaygın biçimde rasyonelleşen bir dünya kurmaya hizmet ettiklerini vurgulamıştır. Din bir taraftan, merkezileşme, hiyerarşi, kurallar, bürokrasi, doğmalar vb. aracılığıyla eski niteliğini kaybeder ya da rasyonelleşirken, diğer taraftan dinsel tecrübe de bizzat “irrasyonel” alana has olmaya başlamıştır. Bu yaklaşım, mistik, büyüsel ve dinsel eğilimlere yirminci yüzyılda niçin ilgi gösterildiğini açıklamaya yardımcı olabilir. Weber “mistik deneyimler”in, tanrılardan soyutlanan bir dünyanın işleyişine eklenebilecek “tek mümkün öte” olarak kaldığını belirtmiştir. Aslında bu “öte”, içerisinde “bireylerin” içtenlikle kutsala sahip oldukları manevi ve metafizik bir alan olarak durmaktadır:

Gerçekliğin rasyonalizasyonundaki akıldışı öğeler, entelektüalizmin doğaüstü güçlere sahip olma yolundaki bastırılmayan özleminin odak noktaları olmuştur. Dünya irrasyonellikten ne denli sıyrılmış görünürse, bu hal o kadar fazla görülmüştür. İçindeki her şeyin somut büyü olduğu ilkel dünya imajının bütünlüğü zamanla, bir yanda doğayı akıl yoluyla kavrama ve ona egemen olma çabası, öbür yanda “mistik” deneyimler olmak üzere bir bölünmeye doğru gitmiştir. Öte, gerçekten de orada yaşayanların kutsallığı kucakladıkları cisimsiz ve metafizik bir alemdir. Bu yargıya eksiksiz varabildiği takdirde kişi, kurtuluşu yalnız “bireysel” olarak arayabilir (Weber, 1996: 358).

Görüldüğü gibi, “rasyonelleşen kültürde” kişinin önünde yaşanan dünyadan farklı, “irrasyonel bir alan” var olmaya başlamıştır. Bu alan bireysel kurtuluş arama mantığı ile işlemektedir ve ilahi olana ilişkin “bireysel tasavvur” ve “kişisel deneyim” kutsala bir rota teklif etmektedir. Dikkat edileceği gibi, konuyu yukarıda Modern toplumda din başlığı altında değerlendiren sosyologların dikkat çektiği bireyselliğe, Weber’in çok önceleri vurgu yaptığını görmekteyiz. Şüphesiz bu durum, Weber’in modern toplumda din olgusu ile ilgili çözümlerinin etkisini devam ettirdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Weber, *evrenin mekanik bir tarzda işlediğinin tasavvur edildiği bir yerde bireyin, varoluşsal ve içsel kurtuluşu, toplumsal alanın bir üyesi olarak değil, “sırf bireysel” ve mistik tarzda arayacağına işaret etmektedir. Ona göre, kültür rasyonelleştikçe dini tecrübe olabildiğince irrasyonel alana kayar. Rasyonelleşme arttıkça mistik ve büyüsel-dinsel olana ilgi artar. Bu da bölünmeyi, kurtuluşu bireysel bazda arama eğilimini güçlendirir. Gelinen noktada modern toplumlarda bu eğilimin yaygınlaştığı görülmektedir. Sonuçta büyüü bozulan dünyanın yeniden büyüü hale getirilmesi gibi ironik bir durum söz konusu olmaktadır.*

Modern kültürle gelen bireycilik modern toplumlarda “dini çoğulculuk” denilen bir olguyu karşımıza çıkarmaktadır. Geçmişin dinsel tekelleri artık mevcut değildir ve ileri kapitalist toplumların farklılaşan koşulları altında da bu durum sürece benzemektedir. Modern toplumda dinsel kurumlar, toplumsal hayatın kuşatıcı sembollerini tekelinde tutma imtiyazından mahrum kalmışlardır. Birey artık hayatının büyük bölümünü dinsel sembollerin ya hiç olmadığı ya da en aza indirgendiği alanlarda geçirmektedir. Modern toplumlarda bu iki süreç, yani bireyselleşme ve çoğulculuk (*plüralizm*) bir arada yürümektedir. Bu süreçte din, eskisi gibi tekeli konumunda değildir ve bireyin önünde dinsel çeşitlilik arzı endam etmekte ve birey, oldukça “farklı” dinsel görüşlerle karşı karşıya kalabilmektedir. Çoğulculuk sebebiyle de, Modern birey için artık din, bir zamanlar geleneksel dinsel kurumlar tarafından kendisine sunulduğu gibi şüphe götürmez nesnel bir gerçeklik değil, barındırdığı çeşitlilik içerisinde seçim yapılabilen bir olgu haline dönüşmüştür. Farklı dinsel organi-

zasyonlar, taraftar toplamak için rekabet etmek zorundadırlar ve bu rekabet, üyelerin eskisi gibi bir sadakat tarzına sahip olmadığı anlamına da gelmektedir. Bu sebeple modern toplumda, dinsel görüşlerin piyasaya sunulması ve potansiyel alıcılara iletilmesi önemlidir. Bu da rekabet ortamını yansıtacak şekilde organize olmayı gerektirmektedir. Dinsellikte rekabetin ve pazar mantığının işlenmesi, sunulan mesajın orijinal ya da kitabi oluşundan ziyade, bireyin mesajı kabul edip etmeyeceğini yani tüketiciyi ön plana çıkarmaktadır. Böylece, yeni dinsel grupların bireye, geleneksel inançlardan farklı niteliklere sahip bir takım inanışları kabul ettirme imkânı doğmaktadır. Sonuç olarak bu sosyo-dini durum modern toplumda bir takım yeni ya da yarı-dini tezahürlerin oluşumuna neden olmuştur.

3. Kutsala Yönelik Modern İlginin Sekülerleşme Teorisi Açısından Bazı Sonuçları

Modern toplumlarda kutsala ilgide görülen artış “sekülerleşme teorisi” açısından bir takım sıkıntılar doğurmaktadır. Sekülerleşme teorisine göre, modern süreçte dinler ya tamamen yok olacak ya da toplumsal görünürlükleri oldukça asgariye inecektir. Modern toplumda din konusundaki düşünceleri genelde şemsiyesi altında toplayan sekülerleşme deyimi, özellikle modern sanayi toplumlarında dini inançların, pratiklerin ve kurumların eski toplumsal önemlerini yitirdikleri, geleneksel inanışların akılcı bir sorgulamaya tabi tutuldukları, yaşam dünyalarının çoğullaşması ile dini sembollerin tekelinin kırıldığı, bireyselliğin gelişerek insanların kendi çevreleri üzerinde daha fazla denetim kurabildiği bir süreci ifade etmektedir (Wilson, 1983: 148).

Sekülerleşme kuramına göre sekülerleşme iki düzeyde gerçekleşmektedir. Birincisi, dini kuruluş ya da grupların toplum üzerindeki etkilerini yitirmeleri; ikincisi ise dinin, bireyin kararı üzerindeki etkisini kaybetmesidir (Marshall, 1999: 645). Ancak gelinen noktada sekülerleşme tezi ile zıt bir sosyal durumun olduğu kolaylıkla görülebilir. Yukarıda belirtildiği üzere kurumsal dinler yanında mistik ve büyüsel inanışlara ilginin artış göstermesi, sekülerleşme tezinin eleştirilmesi ya da savunulması tartışmalarını tekrar gündeme taşımıştır. Sekülerleşme sürecinin geri dönülmez bir süreç olduğu kabulü sosyoloji geleneği içerisinde oldukça güçlü olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak, özellikle altmışlı yıllardan sonra Batıda yeni dinlerin ve okültizmin yükselişi, Yeni Çağ hareketine, mistik ve paranormal inanışlara olan ilgideki artış yüzünden bazı son dönem sosyologlar arasında bu görüşün sorgulanır olduğu da görülmektedir (bk. Köse (ed.), 2002 ve 2006; Şentürk, 2004: 57). Örneğin, Stark ve Bainbridge (1996) gelişen yeni dinsel oluşumları, sekülerleşme teorisine karşı bir olgu olarak görürken; benzer şekilde Greeley (1970: 208) ve

Tiryakian (1972: 493) sekülerleşme imajı ile çatışan mistik ve paranormal eğilimlerinin yaygınlaşmasını, sekülerleşme tezine karşı bir kanıt olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle olsa gerek, ünlü din sosyologu Berger, "çağdaş din sosyolojisinin, klasik sekülerleşme teorilerini sorgulama gerçeği ile karşı karşıya olduğuna" vurgu yapmaktadır. Berger, sunduğu kanıtlardan hareketle (bkz. Berger, 2001) dünyanın her zamanki kadar, bazı bölgelerde de eskisine oranla çok daha dindar olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ona göre, gelinen noktada anlaşılan şey, genel hatları ile "sekülerleşmenin, modernleşmenin kaçınılmaz bir sonucu olmadığı" gerçeğidir. Öngörüldüğü gibi din ya da ruhsallık toplumsal önemini ve ilgisini yitirmemiş, aksine dindarlığın/ruhsallığın görünürlüğünde bir artış olmuştur.

Aynı şekilde modern toplumlarda yaygınlaşmaya başlayan "yeni dinsel bilinçlilik" konusunda çalışmalarıyla tanınan Stark ve Bainbridge (1996) de gelinen noktada sekülerleşme tezinin çok yara aldığını düşünen sosyologlar arasındadır. Yine Bellah da, genel anlamda dine ve ruhsallığa günümüzde çok büyük bir ilginin olduğuna, bu durumun sadece toplumda değil sosyal bilim alanında da gerçekleştiğine vurgu yapmaktadır. Bellah, modern toplumdaki kutsala dönüş olgusu "sözde sekülerizm teorisine aykırı bir istikamete işaret etmektedir" deyip, sözlerini, "kanaatim odur ki din, marjinal veya tarihe ait bir şey olmaktan ziyade, bu gün artık tekrar kültürel hayatımızın ortasındaki yerini hızla almaktadır" ifadesiyle tamamlamaktadır (2002: 173). D. Bell, D. Martin, J. Had-den, G. Davie gibi sosyologlar da aynı yaklaşımı savunmaktadırlar (Köse (ed.) 2002).

Görüldüğü gibi sekülerleşme tezi günümüz din sosyologları arasında sorgulanmaya başlanmıştır. Tartışma, "sekülerleşmenin modernleşmenin doğrudan bir sonucu olmadığı, bu tezin dini değişimler hakkında mantıksal açıdan tutarlı bir teori oluşturmadığı, homojen bir süreç olmadığı, basitleştirilmiş bir modernleşme görüşüne dayandığı" gibi noktalarda seyretmektedir. Sonuçta sekülerleşme teorisinin revizyonu ya da tamamen gözden geçirilmesi gündeme gelmektedir.

Sekülerleşme tezinin yanlışlanması etrafındaki bu tartışmalara ek olarak, gelinen noktayı, yani modern toplumdaki yeniden dini bilinçlenme durumunu sekülerleşme teorisini "destekler" nitelikte yorumlayanlar da bulunmaktadır. B. Wilson, S. Bruce ve R. Wallis gibi sosyologlar, gelinen noktada modern toplumdaki yeni dinsel durumun, sekülerleşme sürecinin etkisinde değişime uğradığı görüşünü paylaşmaktadırlar. Bu görüşe göre, yeni dini bilinçlilik sekülerleşmenin bir sonucudur (Wilson) ya da birbirlerine eşlik eden süreçlerdir ve sekülerleşme süreci dinin sonu olmayıp, yeni dinsel oluşumlar ya da bireysel nitelikte kolektif kutsallıklar, kültürler ortaya çıkarmaktadır (Davie,

Westley, Campbell). Burada sekülerleşme sürecinin yeni dini bilinçliliğe etkisine, hatta onu oluşturuca işlevine vurgu yapılmaktadır. Davies (1995: 376), tarihsel süreçte insan ruhunda kökleşen paranormal fenomenlerin kurumsal dinlerin gelişmesiyle zayıfladığını, hatta battığını, ancak modern dönemde organize dinlerin gerilemesi ile bilimsel ve kurgusal bir dil de kullanarak tekrar yüze çıktıklarını ifade etmektedir. Sekülerleşme süreci ile birlikte “yeni dinsel oluşumlar” kendisini göstermeye başlamıştır. Bu görüşün temel tezi dinin, sekülerleşmenin etkisi altında dönüşüme uğramakta olduğudur. Dolayısıyla sekülerleşme, dinin yok olması, ömrünü tamamlaması değil, dinin görüntüsünde köklü bir değişim olması şeklinde anlaşılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla kimi sosyologlar gelinen noktada kutsala artan ilgiyi ve yeni dinsel bilinçlilik örneklerini reddetmemekle birlikte, bunları modern toplumdaki sekülerleşme sürecinin sonucu örnekler olarak görmektedirler.

4. Geç Modern Dönemle Gelen “Seküler” Dinsellikler

Günümüzde dinlere ve mistik yönelişlere ilgide büyük artış olmakla birlikte, özellikle modern toplumdaki yeni dini bilinçlenmenin kimi seküler etkilere maruz kaldığı görülmektedir. Bu sebeple, günümüzdeki yeni dinsel bilinçliliği adlandırmak için sosyal bilimlerde “yamalı bohça (*patchwork*) din, yeni din, yarı (*half*) inanç, taklit (*quasi*) din, alternatif ruhsallık, okült eğilim, doğu gizemciliği” gibi nitelendirmelerde bulunulduğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla din ya da ruhsallık, bir taraftan yaygınlaşırken, diğer taraftan sekülerleşmenin etkisi ile modern toplumsal hayatta kendisini yeni kurallara uydurmaktadır. Seküler algı kalıpları ile dinsel/ruhsal anlam alanları arasındaki gelgitler, yeni kombinasyonların ve yeni tiplerin oluşmasına imkân vermektedir.

Bu durum, modern toplumun bazı özellikleri bilindiği takdirde şaşırtıcı gelmemelidir. Çünkü Weber’in modern toplumları analizine bakıldığında görüleceği gibi, rasyonelleşme ne kadar söz konusu olursa olsun, sonuçta varoluşsal anlam sorununu da içine alan “*bireysel kurtuluş arama alanları*” olacaktır (Weber, 1996: 358). Modern toplumdaki bu paradoksal durum, hem büyük dinlere dönüşte, hem yeni dinsel / ruhsal bilinçlilik ya da taklit/yarı dinlere eğilimde; hem de insanların büyük anlatılardan ve inanç sistemlerinden uzaklaşmayı ifade eden seküler nitelikli postmodern rölativizmde kendisini gösterebilmektedir.

Ancak burada cevaplanması gereken bir “soru” vardır:

“Şayet, sekülerleşme sürecinin günümüzdeki din ve ruhsallık olgusu üzerinde bir takım etkileri söz konusu ise, o zaman sekülerleşme tezini eleştiren sosyologların sayısındaki artış ve haklılık nasıl açıklanmalıdır?”

Öncelikle belirtmek gerekir ki, sekülerleşme tezini sorgulayan sosyologlar da geleneksel noktada din ve sekülerleşmenin çoğulcu pazar şartları altında birlikte var olmaya devam edeceğini vurgulamaktadırlar. Değilse günümüzde sekülerleşmenin artık tümünden ortadan kalkacağı gibi bir yaklaşımı savunmaktadırlar (Berger, Martin, Hadden). Onların karşı çıkışları, “dinin ilerlemeci bir yaklaşımla yorumlanarak sekülerleşme süreci ile giderek etkisinin azalacağı, toplumdaki dinsel tezahürlerin birer gölge olay (*epifenomen*) oldukları, modern toplumda din değerlendirilirken sadece Batı Avrupa’nın örnek alınması, kutsalın işlevselliğinin göz ardı edilmesi” gibi noktalarda toplanmaktadır. Bu bağlamda karşı çıkan, sekülerleşmenin “varlığı” değil, yanlış “kurgulanma tarzı”dır.

Sekülerleşme teorisi kurgulanırken din, değişken değil, sabit bir olgu olarak ele alınmaktadır. Sekülerleşme teorisine göre, “Dünya bir zamanlar düşünce, eylem ve kurumsal anlamda kutsalla doluydu. Reform ve Rönesans sonrasında modernleşme tüm yer küreyi silip süpürdü ve doğal bir tarihsel süreç olan sekülerleşme kutsalın hâkimiyetine son verdi. Dolayısıyla kutsal, belki özel alan hariç olmak üzere, zamanla tamamen yok olacaktır” (Swatos ve Christiano, 2002: 108, 115).

Klasik sekülerleşme teorisinin genel bir özetinin sunulduğu bu yaklaşıma göre, din ya da kutsal, ilerlemeci bir yaklaşımla ele alınmakta, geçmiş daha dindar, günümüz ise daha seküler gibi bir zıt analogi kurulmaktadır. Örneğin, Stark’ın açıkladığı gibi, günümüz Avrupa’sında dini katılımda büyük bir düşüş olduğu iddiası, geçmişte daha dindar bir Avrupa olduğu şeklindeki abartılı bir algıdan kaynaklanmaktadır (2002: 43-51).

Günümüzde dindarlık var olduğu gibi, eski dönemde seküler tutumlar da var olmuş olabilir. Kutsal, sadece eski dönemlere has, sabit bir olgu değildir. Çünkü ünlü din bilimci Eliade’ın vurguladığı üzere, “kutsal, insan bilincinin tarihinde bir aşama değil, bilincinin yapısı içinde bir unsurdur (Eliade, 2003: 11)”. Dolayısıyla o, insan zihninin yapısal bir unsurudur ve insan var olduğu sürece, kutsalın tezahürü de toplumsal hayatta varlığını sürdürecektir. Eliade’ın deyişiyle, “Tarihin her bir döneminde ve her bir yerinde, her zaman kutsal nesnelere ya da canlıların yanı sıra, kutsal olmayan nesnelere ya da canlılar da olmuştur” (Eliade, 2003: 37). Bu sebeple kutsal, tarihin her döneminde var olabileceği gibi, dünyevi / seküler unsurlar da tarihin her döneminde olacaktır. Dolayısıyla ne, “eskiden dindarlık daha fazla idi, günümüzde ise pek yoktur” demek doğrudur, ne de “günümüzdeki büyüsel ve paranormal eğilimlere, yeni dinlere bakarak, sekülerleşmenin artık yok olacağını ya da işlevselliğini kaybettiğini söylemek” doğru olur. Örneğin, dinin yeni yüzleri konusundaki çalışmalarıyla tanınan Stark ve Bainbridge (1985: 430), sekülerleşmenin dindar toplum-

larda da sürekli var olduğunu, dinde bazı değişmelere sebebiyet verdiğini, bu sayede yeni dinsel bilinçliliklerin ortaya çıktığını, bazı dini geleneklerin yok olduğu ya da gerilediğini belirtmekte, ancak bunun dinin, işlevlerini tamamıyla seküler kurumlara terk ettiği anlamına gelmediğini ve dolayısıyla dinin toplum sahnesinden hiçbir zaman çekilmediğini, sadece görüntüsel ve işlevsel değişikliklere maruz kaldığını ifade etmektedirler. Onların analizinin sonucu da bizim değerlendirmemizle aynıdır: Günümüzde gelinen süreçte sekülerleşme dinin çöküşünün değil, tersine dinsel değişimin habercisidir.

Görüldüğü gibi, günümüzde kutsala dönüş söz konusu olmakla birlikte, kutsala olan ilgideki “seküler etkiler” de dikkat çekicidir. Sekülerleşme denen olgunun günümüzdeki varlığı ve günümüz dindarlığı üzerindeki etkilerine dikkat etmek gereklidir. Sekülerleşme olgusu hesaba katılmadan, “post” ya da “geç” modern dönemdeki dinselliğin toplumsal analizi tam anlamıyla yapılamaz. Ancak, günümüzde sekülerleşme olgusunun varlığı, bazı sekülerleşme kuramlarınca yanlış olarak kurgulanmaktadır. Kanaatimize göre sekülerleşme tezinin yanlış olan yönü, dini/kutsallığı, belli bir tarihsel döneme hasrederek, modern dönemi tamamen kutsaldan arınmış bir anlayışla ya da beklentiyle ele almasıdır. Böyle olunca, yeni dinsel, büyüsel ve ruhsal eğilimlerin modern toplumlarda nasıl olup da tekrar çıkışa geçtiği tam açıklanamamakta, birer gölge olay olarak ya da sırf anomalik durum olarak nitelenerek olay geçirtilmektedir. İnsanın sürekli bir anlam arayışı içerisinde olan yönü de dolayısıyla yok farz edilmektedir.

Kaynakça

- Amant, Sonja St. (2003) *Faith by Demonstration: The Connection Between The History of Paranormal Phenomena and a New Age Spirituality*. State Un. of New York. College of Arts & Science. Department of History: Unpublished PhD. thesis.
- Arslan, M. (2006) “Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: ‘Yeni Çağ’ İnanışları Örneği”. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4 (11), 9-25.
- Arslan, M. (2008) *Paranormalizm ve Din: Paranormal İnançın Sosyolojisi*, Malatya.
- Bell, D. (2006) “Kutsalın dönüşü”. *Laik ama Kutsal*. (Çev. A. Köse). Etkileşim Yayınları. İstanbul.
- Bellah, Robert N. (1981) “Religious Evolution”. *Sociology of Religion*. (Ed. R. Robertson). Penguin Books Ltd. England: Harmondsworth.
- Bellah, Robert N. (2002) “Din ile Sosyal Bilim Arasında”. *Sekülerleşme Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği İçinde*. Ufuk Kitapları: İstanbul: 161-188.

- Berger, P. (1993) *Dinin Sosyal Gerçekliği*. (Çev. A. Coşkun). İnsan Yayınları. İstanbul.
- Berger, P. (2001) "Reflections on the Sociology of Religion Today". *Sociology of Religion*. 62 (4): 443-455.
- Davies, P. (1995) *Tanrı ve Yeni Fizik*. (Çev. M. Temelli). İm Yayınları. İstanbul.
- Eliade, M. (2003) *Dinler Tarihine Giriş*. (L. Arslan). Kabalcı Yayınları. İstanbul.
- Giddens, A. (1994) *Modernliğin Sonuçları* (Çev. E. Kuşdil). Ayrıntı Yayınları. İstanbul.
- Glock, C. Y. ve Bellah. R. (1976) *The New Religious Consciousness*. Berkeley: University of California Press.
- Goode, E. (2000). *Paranormal Beliefs: A Sociological Introduction*. Prospect Heights. Illinois: Waveland Press.
- Greeley, A. (1970) "Superstition. Ecstasy and Tribal Consciousness". *Social Research*. 37: 203-11.
- Hunter, J. D. (1981) "The New Religions: Demodernization and the Protest against Modernity". *The Social Impact of the New Religious Movements*. (ed. B. Wilson). New York: The Rose of Sharon Press: 1-19.
- Köse, A. (ed.). (2002) *Sekülerleşme Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*. Ufuk Kitapları: İstanbul.
- Köse, A. (ed.). (2006) *Laik ama Kutsal*. Etkileşim Yayınları: İstanbul.
- Kösemihal, N. Ş. (1989) *Sosyoloji Tarihi*. 4. Basım. Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Lucadou, Walter von. (2000) *Ruh ve Kaos: Kuram ve Modeller Arayışında Parapsikoloji*. Say Yayınları. İstanbul.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (Çev. O. Akınhay, D. Kömürçü). Bilim ve Sanat Yayınları. Ankara.
- Naisbitt, J. ve Abordene, P. (1990) *Megatrends 2000 Büyük Yönelimler*. (Çev. E. Güven) Form Yayınları: İstanbul.
- Robbins, T. ve Anthony, D. (1979) "The Sociology of Contemporary Religious Movements". *Annual Review of Sociology*. 5: 75-89.
- Robertson, R. (2003) "Küreselleşme ve Geleneksel Dinin Geleceği". *Dini Araştırmalar*. (Çev. İ. Çapçioğlu). 6 (17): 351-360.
- Stark, R. (2002) "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme". *Sekülerleşme Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*. Ufuk Kitapları: İstanbul: 33-74.
- Stark, R. ve Bainbridge, W. S. (1985) *The Future of Religion: Secularization. Revival and Cult Formation*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, R. ve Bainbridge, W. S. (1996) *A Theory of Religion*. New Brunswick. N J: Rutgers University Press.
- Swatos, W. H. ve Christiano, K. J. (2002) "Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni". *Sekülerleşme Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*. (Haz. A. Köse). Ufuk Kitapları: İstanbul: 95-122.

- Tiryakian, E. A. (1972) "Toward the Sociology of Esoteric Culture". *American Journal of Sociology*. 78 (3): 491-512.
- Weber, M. (1996) *Sosyoloji Yazıları*. (Çev. T. Parla). İletişim Yayınları. İstanbul.
- Wilson, B. R. (1983) *Religion in Sociological Perspective*. 2. pub. Oxford University Press. Oxford-New York.